

بازشناسی مفاهیم معنوی آب در باغ ایرانی

سمیه هاتفی شجاع

دانشجوی کارشناسی ارشد معماری- دانشگاه آزاد اسلامی - واحد علوم و تحقیقات ، تهران-ایران

somayeh.hatefishogae@srbiau.ac.ir

چکیده

باغ ایرانی ساخته‌ایست که علاوه بر نیازهای جسمی نیازهای روحی را پاسخ می‌دهد. در فرهنگ اسلامی به عناصر طبیعی آب و گیاه به عنوان آیه الهی اشاره شده است. آب به عنوان اصلی‌ترین و حیاتی‌ترین عنصر شکل‌گیری باغ مطرح می‌باشد. این نوشته با روش توصیفی و جمع‌آوری اطلاعات به شیوه کتابخانه‌ای به این سوال پاسخ می‌گوید: آب در باغ ایرانی چگونه با مفاهیم تمثیلی بهشت در قرآن همخوانی دارد؟ این نوشته با این فرض پیش می‌رود که آب در باغ ایرانی تعبیری از بهشت برین است. هدف نوشته این است که با بررسی آیات به بازخوانی معنای آب از دیدگاه قرآن بپردازد. همانطور که بررسی شد عناصر باغ ایرانی از جمله آب سرشار از مفاهیم معنوی است و به شکل معناداری با قرآن در ارتباط است و شکل‌های مختلف آب از جمله آبشار، چشمه، نهرها و حوض‌ها نمودی از بهشت برین هستند. بنابراین شایسته است به بنیادهای معنوی و عرفانی عناصر باغ ایرانی از جمله آب توجه شود.

کلیدواژه: باغ ایرانی، عناصر کالبدی باغ، آب، مفاهیم معنوی

مقدمه

باغ به عنوان بارزترین الهامات، ساخته‌ایست که نه تنها نیازهای روزمره را پاسخ می‌گفت بلکه با مفاهیمی که در خود نهفته دارد انسان را به تفکر و تدبیر در آیات الهی نزدیک می‌کند. از اینرو باغسازي اسلامی نوعی عمل آیینی محسوب می‌شود که در آن معمار مسلمان مجموعه‌ای از نشانه‌های عالم کبیر را در قالب عالم صغیر این دنیا نشان می‌دهد (پور جعفر، 1387، 24). در این فرهنگ، عناصر طبیعی مانند آب و گیاه به عنوان آیه و نشانه‌ی الهی محسوب می‌شوند و از چنان اهمیتی برخوردارند که بارها در متون اسلامی نام این دو عنصر تکرار شده است. این نوشته با روش توصیفی و جمع‌آوری اطلاعات به شیوه کتابخانه‌ای با هدف بررسی آیات به بازخوانی معنای آب از دیدگاه قرآن می‌پردازد. بنابراین پرسش ما این است که آب در باغ ایرانی چگونه با مفاهیم تمثیلی بهشت در قرآن همخوانی دارد؟ و فرض بر این است که آب در باغ ایرانی تعبیری از بهشت برین است.

آب به عنوان اصلی‌ترین و حیاتی‌ترین عنصر شکل‌گیری باغ مطرح می‌باشد و در سرزمین ایران که دو سوم آن مناطق گرم و خشک است، تامین آب، استخراج آب، هدایت آب، تقسیم آب و استفاده از آب با دقت و حساسیت کم‌نظیر و نیز با به کارگیری علوم و فنون مخصوصی میسر است (شاهچراغی، 1389، 74). در باغ ایرانی صورتهای مختلف حضور آب شرط زیبایی منظر است در هنر باغسازي ایرانی زیبایی فضا بدون آب محقق نمی‌شود (منصوری، 1384، 60). استفاده از آب در باغ سازی ایرانی بسیار زیرکانه و هنرمندانه صورت گرفته است، به طوری که نه تنها به منظور آبیاری و تغذیه گیاهان باغ بکار رفته، بلکه استفاده مفهومی، شاعرانه و هنرمندانه آن زینت بخش فضای باغ بوده و با حضور خود طراوت، نشاط، حرکت و زیبایی را به بار می‌آورد (Johnson, 1929: 71-3). نحوه حضور آب در باغ بر اساس مفاهیم خاصی صورت می‌پذیرد و توزیع آن نیز پیرو نظم و قاعده‌ای است که از یک سو به ویژگی‌های فیزیکی و فنی آب و آبیاری توجه کرده و از سوی دیگر مفهوم‌واری، زیبایی‌شناسی، منظر سازی و معماری را مورد توجه قرار داده است. (بل، 1386-41، 1) در حقیقت در باغ ایرانی، معماری باغ، معماری آب است و در هم آمیختگی آب و گیاهان پدید آورنده حماسه‌ای بی‌نظیر از شعر، شکوه و موسیقی در خلوت درختان است. آب با شیوه‌ای سنجیده و هوشمندانه، در مسیرها جاری می‌گردد. در حوض ها و آب نماها ساکن می‌ماند از آب شره‌ها و فواره‌ها بالا می‌زند و با حرکت، صدا، نما و طراوت خود جلوه‌گری می‌کند. شیوه حضور و حرکت آب در باغ دارای نظامی خاص و هماهنگ با هندسه و ساختار باغ بوده و در گونه‌های متفاوت باغ ایرانی اشکال مختلف به خود می‌گیرد (khansari, 1998: 103). (تصاویر 1 و 2 و 3)

تصاویر 1 و 2 و 3: نمایش آب در باغ ارم و فین کاشان؛ ماخذ: ¹www.goole.com

باغ ایرانی را می‌توان بیش از باغ گیاه، باغ آب نامید. زیبایی به مثابه امر قدسی و هم پیوند با خیر و فایده، معلول حضور آب در فضا است. بر این اساس هنرمند باغساز ایرانی نمی‌تواند باغ را بدون آب، که بهره‌ای معنوی و آسمانی است، زیبا به شمار آورد. صورتهای گوناگون حضور آب در باغ از قبیل آب راکد، آب روان، آبشار، فواره، آبنمای رنگی به عنوان نقطه درخشان و آبنمای تیره به عنوان سطح انعکاس دهنده محیط تمهیداتی است که به دنبال جایگاه و نقش معنوی آب در باغ ایرانی پدید آمده است (منصوری، همان، 61).

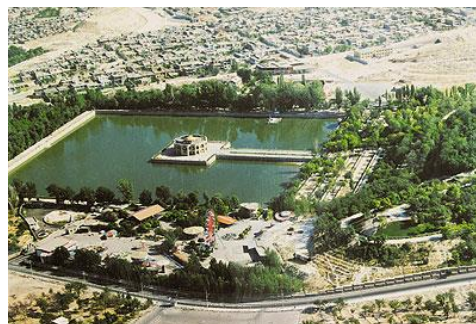
تحلیل مفاهیم معنوی آب در قران

کلمه "ماء" به معنی آب بارها در قران کریم تکرار شده و از آن به عنوان مظهر خیر و برکت و پاکیزگی یاد شده است. علاوه بر کلمه ماء اشاره‌های متعدد دیگری به انواع گونه‌های آب شامل نهرها، چشمه‌ها، آبشارهای بهشتی شده است که همگی تصاویر بدیعی از جلوه‌های معنوی آب را نشان می‌دهند (Gheissari, 1975, 24). (زمانی و همکاران، 1388، 28). در قران کریم نهرهای چهارگانه بهشتی وصف شده است که اساس هندسی باغ ایرانی به صورت چهارباغ (چهارنهر) و چگونگی معماری و مسیر آب در آن است.

تصاویر شماره 4 و 5 شکل‌های مختلف نمایش آب در باغ فین کاشان

چهار نهری که از میان بهشت می‌گذرد احتمالاً بعدها مورد الهام برای طراحی نهرهایی که از میان باغ‌های ایران و هند می‌گذرد به کار معماران در بعد از اسلام آمد، چرا که به گفته شاعران درباری آن دوران، هر گوشه‌ای از باغ‌های سلطنتی به نحوی متذکر بهشت می‌باشد. بنابراین حوض مرکزی در باغها در حکم نماد حوض بهشت است که جزیی از عالم ملکوت نیز به شمار می‌رود. از سوی دیگر شاعران گرفتار غم فراق حال خود را چون زیر بام یار بایستند و اشک فراوان بریزند، به اغراق بهشتی واقعی تشبیه کرده‌اند که در آن نهری جاری است (گودرزی سروش، 1392، 58). اشکال مختلف آب در باغ ایرانی بر اساس مبانی معنوی قرآن مورد بررسی قرار می‌گیرند.

تصاویر شماره 6 و 7: نمایش آب در باغهای ایئل گلی تبریز و شاهزاده ماهان

1- آنهار بهشتی

باغ‌های ایرانی مشحون از کاربردهای آب در قالب چشمه‌ها و انهار، حوض‌ها و فواره‌ها و آبشارهایی است که زیبایی باغ‌های ایرانی را صد چندان می‌کند. در قرآن کریم و تفاسیر نیز از چشمه‌ها و انهار و حوض‌های باغ‌های بهشتی یاد شده است که گویی به کارگیری این کاربست-های آب در باغ ایرانی، تمثیلی از تصاویر باغ‌های بهشتی است. زیباترین توصیف بهشت با به کار بردن ترکیب "جنات تجری من تحتها الانهار" حاصل شده است که "نقطه عطف تصویر بهشتی" است و به معنی باغ‌هایی است که دائما از زیر درختان و قصرهای آن (نه زیرزمین آن) جوی‌های آب جاری است که در 41 جای قرآن ذکر شده است و در 37 مورد آنها ترکیب لغوی "بهشت اخروی با نهرهای جاری" به کار رفته است. باغ‌های ایرانی نیز از ترکیب آب جاری و پوشش درخت واحه‌ای در دل طبیعت خشک ایجاد می‌کند که با توجه به تضاد محیط کویری و باغ، به راستی تمثیلی از مناظر با طراوت باغ‌های بهشتی است. در قرآن کریم نیز برای بهشت توصیف‌هایی ارائه شده است که مهم‌ترین آنها وصف نهرهای چهارگانه بهشتی است که از زیر غرفه‌های بهشتی جاری است که اساس هندسی باغ ایرانی به صورت چهارباغ (چهارنهر) و چگونگی معماری و مسیر آب در آن می‌باشد. در سوره محمدآیه 15 این چهارنهر با عناوین نهرهایی از آب زلال نهرهایی از شیرو نهرهایی از شراب و نهرهایی از غسل ذکر شده‌اند و در آرای نویسندگان ایرانی مانند "ابن بطوطه" نیز بازتابی خاص داشته است (ابن بطوطه، 1317 و 406). چنانچه به حدیثی از پیامبر اکرم تفسیر سوره مذکور قرآن کریم اشاره می‌کند. بر این اساس می‌توان جریان آب و حرکت آن در چهار جهت را تمثیلی از چهار نهر بهشتی دانست که در باغ ایرانی به کار گرفته شده است (انصاری، 1386، 44).

2- چشمه‌های بهشتی

چشمه‌های آب جاری از جمله توصیف زیبایی باغ‌های بهشتی است که در دنیای مادی به عنوان منشا حیات و احداث باغ مادی مهم‌ترین اصل به شمار می‌رود و در قرآن کریم نیز دوبار از معجزه حضرت موسی در جاری کردن دوازده چشمه آب یاد کرده است. اهمیت آب و چشمه‌های جاری در زندگی مادی انسان در قرآن کریم مورد توجه قرار گرفته و از آن به عنوان منشا قدرت الهی بهره گرفته است و تمثیلی از این ایده بهشتی به قدر محدودیت و ثابت به منصفه ظهور رسیده است، چنانچه در باغ ایرانی آب را به درون زمین برده و از مکان-هایی خاص به بیرون جاری می‌کرده‌اند.

3- آبشارهای بهشتی

آبشارهای بهشتی تصویر زیبایی دیگری از باغ‌های بهشتی است که در آیه 30 و 31 سوره واقعه به آنها اشاره شده است. این تصویر از بهشت یادآور سایه گسترده درختان با ترنم آبشارهاست که در اکثر باغ‌های ایرانی مشهود است، چنانچه آب جاری در چهارباغ‌ها و جویبارها و جوی‌های کم شیب و مارپیچ به حرکت در می‌آمده است و از آبشارهایی که کف آنها از تخته سنگی با تراش سینه کبکی تشکیل می‌شده است، فرومیرخته و موج‌های زیبا و ترنم دلنشین بهشتی را در باغ به وجود می‌آورده است که نمونه آن در "باغ قدمگاه نیشابور" با آبشارها و سنگ‌های سینه کبکی در دوره صفوی دیده می‌شود (انصاری، 1386، 44).

4- حوض‌های بهشتی

در اکثر باغ‌های ایرانی جوی آب از طبقه زیرین کوشک سرچشمه می‌گیرد و به حوض جلوی عمارت می‌ریزد. کلمه کوثر در آیه (انا اعطیناک الکوثر - سوره کوثر آیه 1) را به معنای نهری در بهشت و حوض خاص رسول خدا (ص) در بهشت یا صحرای محشر دانسته‌اند، چنانچه نهر یا حوض کوثر چنانچه در بعضی از روایات آمده است، از زیر عرش جریان دارد و مبدا و نهایت آن بی‌پایان و نامحدود است و هر کسبه اندازه ظرفیت ذهن صاف و پاکش از آن دریافت و بهره‌ای دارد (طالقانی، 1358، ج 4، 278). حوض، آبنا و استخر در مظهر قنات در باغ ایرانی احداث می‌شده است و پس از ظهور آب در طبقه همکف عمارت و ریختن به حوض آنجا به سمت استخر جلوی عمارت جاری می‌شده است. جاری شدن آب از حوض زیر عمارت و یا جلوی آن، تصویر بهشتی کوثر را به ذهن متبادر می‌کند، چنانچه این تمثیل

"آب باغ ایرانی" از بهشت را مولف تاریخ عباسی (منجم ، 1366، 162) (انصاری ، 1386، 44) . با توجه به موارد گفته شده می‌توان کاربرد عنصر آب به شکل مختلف را بر اساس توصیفات بهشتی در باغ ایرانی مشاهده نمود .

عنصر مربوط در باغ ایرانی	نام سوره و آیه	توصیف قرآنی	انواع نمونه های آب در باغ ایرانی در قرآن
انهار بهشتی	نهرهای اصلی، نهرهای فرعی، جوی ها، کانال ها، سینه کبکی ، آبگزان	جمعا در ۴۱ جای قرآن نام برده شده که در ۳۷ مورد آن ترکیب لوی " بهشت اخروی با نهرهای جاری " به کار رفته است.	جنت تجری من تحت الانهار
	اساس هندسی باغ ایرانی به صورت چهارباغ و حرکت ۴ نهر در آن	محمد/ ۱۵	وصف نهرهای چهارگانه بهشتی
چشمه های بهشتی	اعراف ۱۶۰	معجزه حضرت موسی در جاری کردن ۱۲ چشمه آب	جوشیدن آب از مطهر قنات با استفاده از تنبوشه های سفالی که معمولاً در بالای باغ واقع می شد، استفاده از جوشگاه ، فواره، شترگلو
	الرحمن/ ۴۶	چشمه های جوشان	
	انسان/ ۱۸	چشمه سلسبیل حاوی شرابی گوارا از زنجبیل	
آبشارهای بهشتی	ماء مکسوب	واقعه/ ۳۰	تراش های سینه کبکی ، آبناهای پله ای برای ایجاد آبشار کوچک
حوض های بهشتی	حوض کوثر	کوثر/ ۱	استخر در جلوی کوشک، استفاده از انواع حوض
آب نازل شده از آسمان برای سربیزی زمین خشک	ینزل علیکم من السماء ماء	انفال/ ۱۱، کهف/ ۲۵، فرقان/ ۴۸، غنکوت/ ۶۳، لقمان/ ۱۰، سجده/ ۳۷، فاطر/ ۲۷، زمر/ ۳۷، فصلت/ ۳۹، ق/ ۹، قمر/ ۱۱	حیات و زندگی باغ به وجود آب وابسته بود.

تصویر شماره 8: جنبه معنوی آب در قرآن کریم و تبلور آن در باغ ایرانی ، ماخذ : زمانی و همکاران ، 1388، 28)

نتیجه گیری :

باغ ایرانی علاوه بر اینکه به نیازهای جسمی می‌پردازد تامین کننده نیازهای روحی است و این الگوی مادی تلاشی است در جهت رسیدن به الگوی الهی و باغ بهشتی .همانطور که بررسی شد عناصر باغ ایرانی از جمله آب سرشار از مفاهیم معنوی است و به شکل معناداری با قرآن و تفاسیر چهار نهر بهشتی و....در ارتباط است و اشکال مختلف آب از جمله آبشار ، چشمه ، نهرها و حوض ها نمودی از بهشت برین هستند .بنابراین می‌بایست بنیادهای معنوی و عرفانی عناصر باغ ایرانی از جمله آب مورد توجه طراحان باشد .

پی نوشت :

منبع تصاویر www.google.com می‌باشد .

منابع

انصاری ، محمودی نژاد ، مجتبی، هادی ، 1386، باغ ایرانی تمثیلی از بهشت با تاکید بر ارزش های باغ ایرانی دوران صفوی، هنرهای زیبا ، ش 29 .

پورجعفر، وثیق ، محمدزضا ، بهزاد ، 1387، تصویر باغو عناصر منظر در قرآن با تاکید بر سوره الرحمن ، باغ نظر ، سال 5 .

شاکری ، مریم ، 1382، آب و باغ ایرانی ، ماه هنر، ش 57 و 58

زمانی ، احسان و همکاران ، 1388، بازشناسی و تحلیل جایگاه عناصر موجود در باغ ایرانی با تاکید بر اصول دینی-آیینی ، باغ نظر، ش 11.

گودرزی سروش، ، مختاباد امرئی، محمد مهدی ، سیدمصطفی ، 1392، نمادگرایی باغ ایرانی در دروه اسلامی، هویت شهر ، سال هفتم .

لیب‌زاده ، راضیه و همکاران ، 1390، بررسی تطبیقی تاثیر ایده‌های معنوی در شکل باغ مطالعه موردی باغ پاسارگاد از دوره هخامنشی و باغ فین از دوره اسلامی باغ نظر، ش 19 .

Archive of SID